

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

М. В. Коваль (Київ)

Справа Олександра Довженка

(До 100-річчя з дня народження)

...Січень 1944 р. Війна СРСР проти Німеччини досягла свого апогею. І, природно, увага й думки кожної людини були звернуті до одного: як там справи на фронтах? У кожній сім'ї хтось воював чи був поранений, або ж загинув... Тому всі з нетерпінням чекали кінця війни, мріяли про перемогу.

Саме в ті дні, сповнені тривоги й надії, багатьох, передусім інтелігентів, які, здавалося, були, в умовах сталінської деспотії, адаптовані до будь-яких новин, особливо до поганих, вразила своєю несподіваністю звістка про зустріч групи українських письменників із самим Сталіним у зв'язку з так званою «справою Довженка», якою «великий вождь» займався особисто. Новина передавалася пошепки, з вуст у вуста, обростала різного роду подробицями і скоро стала майже легендою. Сам О. П. Довженко говорив і писав про цю «справу» досить скупко, але пов'язана з нею тяжка душевна травма давалася взнаки все його наступне життя.

В наші дні стало можливим більш чи менш докладно розповісти про цю «справу», а фактично про незвичайну політичну провокацію, яку затіяли у розпал страхітливої війни Сталін і Хрущов проти української культури та її провідних діячів.

«Справа Олександра Довженка» дає можливість, наче крізь лупу, детально розглянути окремі ситуації та фігури так званого ідеологічного фронту 40-х років, визначити справжнє місце і функціональне призначення кожної з них. Щоправда, це не так просто, оскільки протягом піввіку довженківська історія усіяло замовчувалася. Навіть у книзі М. В. Куценка «Сторінки життя і творчості О. П. Довженка» (К., 1975), де у хронологічному порядку подано біографічні відомості про митця, жодним натяком не згадано про його «друге життя», про зустрічі з Хрущовим, кремлівський прийом, наступні «розбірки» і особисту трагедію.

Вперше, по суті, про цю драматичну історію розповіли О. Підсуха та І. Ільєнко. В їх публікаціях, надрукованих у газеті «Літературна Україна» від 21 червня і 5 липня 1990 р., зокрема наведено текст виступу Сталіна на засіданні, як там сказано, політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 р.* (на жаль, немає посилання на джерела, звідки цей текст взято). Матеріали публікацій начебто дають підстави твердити, що причиною немилості Сталіна до Олександра Довженка стало написання останнім кіноповісті «Україна в огні».

Не відкидаючи такої точки зору, слід, однак, звернути увагу на незаперечні свідчення, що переконують: ні, лінія на дискредитацію та цькування Довженка почала формуватися задовго до літа 1943 р., коли ним було завершено згаданий кіносценарій, і до зустрічі зі Сталіним у січні 1944 р.

Ось основні аргументи на користь цієї версії. Але спочатку кілька слів про воєнну долю Олександра Петровича. В кінці лютого 1942 р. Довженко з Уфи, куди його було евакуйовано з Києва у липні 1941 р., прибув на Південно-Західний фронт як кореспондент газети «Известия» і фронтової газети «Красная Армия». Йому було, щоправда, не зразу,

присвоєно воїнське звання полковника, нагороджено за бойові заслуги орденом Червоного Прапора. І на фронті, і в тилу Олександр Петрович працював невтомно: інтенсивно займався літературною творчістю, писав оповідання, листівки, кіносценарії. Водночас був членом Надзвичайної державної комісії по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників, Всеслов'янського антифашистського комітету, Комітету по сталінських преміях тощо. Поряд з цим працював художнім керівником Київської кіностудії художніх фільмів, евакуйованої в Ашхабад.

У долі О. П. Довженка в той час фатальну роль починає відігравати М. С. Хрущов. Довоєнне знайомство Олександра Петровича з членом політбюро ЦК ВКП(б), першим секретарем ЦК КП(б)У, а в роки війни членом військової ради Південно-Західного та інших фронтів було продовжене у діючій армії. Раз у раз Довженко у своєму Щоденнику пише про зустрічі з «М. С.», тобто Хрущовим. Розмови мали відвертий характер, і Олександр Петрович, будучи за натурою відвертим і довірливим, виливав душу цій «приємній, добрій людині», як він називає Хрущова у Щоденнику. Партійний лідер приваблював його своєю начебто невимушеною щирістю й імпульсивністю, а найбільше — репутацією покровителя української культури, творчої інтелігенції.

У цих відвертих бесідах Довженко захоплювався і забував, що перед ним сталінський царедворець, говорив багато зайвого, як для тих часів. А Микита Сергійович, який славився лисячою хитрістю, поблажливо слухав, підохочував, «намотуючи на вуса» сказане співбесідником, роблячи потаємні «організаційні» висновки, продумуючи нові політичні ходи, сплітаючи мережива пасток для «українських буржуазних націоналістів», а разом і інших вільнодумців.

Після «задушевної» бесіди 3-го травня 1942 р. Хрущов, уважно вислухавши Довженка, мовив (а Олександр Петрович записав це у своєму Щоденнику): «Чи не занадто дехто з українців заліз у свої українські розрахунки? Чи не забули марксизм та історію? Чи не забули, що справа тепер не в українських проблемах?»¹ У цьому багатозначному і навіть зловісному зауваженні Хрущова, з яким вразливий митець ще й засперечався, містився концентрований виклад стратегічної лінії більшовицької партії щодо України та умонастроїв і політичного менталітету українців. Схоже й на те, що такою безособовою фразою Хрущов попереджав Довженка про можливість неприємностей для нього.

Втрата Довженком з другої половини 1942 р. незмінної до того прихильності високих партійних інстанцій, як нам уявляється, була прямим наслідком необачної відвертості його з Хрущовим, який погрузнув у сталінських провокаціях і репресіях.

Можливе й інше — партійному керівництву якимось чином (наприклад, через близьких до Довженка осіб) став відомим зміст Щоденника. А записи в ньому, зроблені у гарячі воєнні дні, й посьогодні вражають своєю безсторонністю, правдивістю і гостротою — надто вже проникливо й далеко дивився митець. У катастрофічних подіях 1941—1942 рр. він побачив те і стільки, що й нині звучить актуально. «Не було у нас культури життя — нема культури війни. Тому й страждаємо багато й по-дурному. Ніщо не проходить даром, сатрапство і дурість особливо», — записав Олександр Петрович у Щоденнику 7 липня 1942 р., надивившись на все, що відбувалося на фронті.

Не виключено, нарешті, й те, що О. Довженко потрапив у поле зору держбезпеки ще восени 1941 р., коли перебував в Уфі. Тут він тісно спілкувався з евакуйованими з України діячами культури і науки (на багатьох з них, як тепер з'ясувалося, було заведено агентурні справи), зокрема з академіком М. М. Криловим, який постійно був під наглядом спецслужб². Зважаючи на компанійський характер Довженка, його щирість у ставленні до товаришів, можна припустити, що він легко міг потрапити «під ковпак» беріївців. Адже інтелігентні люди, тим більше

авторитетні, відомі в народі письменники, митці, яким був і О. П. Довженко, завжди становили потенціальну небезпеку для тоталітарної влади. Принаймні так вважали органи держбезпеки. І наче на підтвердження цього нещодавно знайдено незаперечні докази того, що вже у той час вони наглядали за Довженком, збираючи на нього «компрометуючі матеріали»³. Не виключено, що це робилося за вказівкою саме партійних інстанцій. Додаткові документальні підтвердження цьому слід, очевидно, шукати в архіві колишнього Комітету державної безпеки.

Інтрига на Київській кіностудії, розіграна «як по нотах» з «чиєїсь» подачі проти О. П. Довженка, свідчить, яких послідовних, по-езуїтському витончених цькувань зазнав ще у 1942 р. цей визначний майстер радянського кіномистецтва. У середині того року завідуючий сценарним відділом кіностудії А. Сорока організовує колективну заяву своїх співробітників, в якій Олександр Петрович (а він у той час був на фронті) безпідставно звинувачувався у «дезертирстві з Києва», розвалі роботи на студії тощо. І хоч Довженко довів безпідставність цих звинувачень, оскільки з групою письменників був евакуйований за вказівкою секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди Й. Г. Лисенка, все ж наказом голови Всесоюзного комітету в справах кінематографії І. Большакова його було знято з посади художнього керівника Київської студії. З роботи було увільнено й дружину Олександра Петровича — актрису Ю. Солнцеву. Проти них розпочалася наклепницька кампанія⁴.

Офіційно звільнення Довженка зі студії мотивувалося тим, що він, мовляв, працюватиме над фільмами про Україну. Однак, Олександр Петрович відчув свою незахищеність і тяжко переживав усе, що з ним трапилось, а також постійні дрібні й не дрібні капості й утиски. У грудні 1942 р. він, не витримавши, «зірвався» і написав на ім'я секретаря ЦК КП(б)У з ідеології К. З. Литвина лист такого змісту: «У передсвятковому номері органу ЦК КП(б)У «Комуніст» від 18 грудня у статті, присвяченій двадцятип'ятиріччю радянського мистецтва України, не згадане моє ім'я. З цього приводу я вважаю себе змушеним заявити Вам, що це аморально і шкідливо, незалежно від моїх особистих якостей, якщо вони когось не влаштовують. І не в ім'я заздрості або здобуття собі популярності, реклами чи слави, не в ім'я зневаженої гордині або ураженого самолюбства пишу я Вам, шановний товаришу секретар, цього гіркого листа, а в ім'я справедливості, яка завжди керувала мною в моїх діях. Якщо я з чийось кон'юнктурних, припускаю, міркувань і перебуваю тепер навіть у незначності в очах вершителей української культури, навіть тоді все однак: я був. І викреслювати мене із непишної нашої сторінки не треба.

Не треба хоча б ще й тому, щоб не склалося у читачів шановної газети по той і по цей бік фронту помилкового, сподіваюсь, враження про механізм зняття мене з рахунків нашої культури з необнародуваних причин. У цьому є щось негідне, людоненависницьке.

Особисто мені нічого не треба. Мета мого життя — звеличення і уславлення нашого народу засобами мистецтва, дарованого мені долею.

23 грудня 1942 р.
м. Москва

О. Довженко,
заслужений діяч мистецтв УРСР»⁵.

Отже, вже з літа 1942 р. Довженко потрапив у силове поле інтриг партійних та спілчанських діячів. Навколоапаратне вороння, для якого політичні ігри та підступи були і життям і кар'єрою, радо накинулося на свою жертву. А «шмат» був ласий. Один з провідних діячів української культури того часу, відомий громадський діяч, вхожий у вищі кола правлячої еліти, Олександр Петрович був водночас людиною надміру емоційною, відвертою і необережною, а щира віра в ідеали соціалізму і радянської влади сполучалася у ньому з підвищеною вразливістю щодо численних негативних явищ, властивих сталінській системі

(«я надзвичайно чутливий, легко ранимий»,— говорив він про себе). Саме така неодномірна і колоритна на українському культурницькому небосхилі постать чи не найкраще підходила на показову роль «хлопчика для побиття» в сценарії, розробленому сталінсько-хрущовськими попихачами і спрямованому, у кінцевому підсумку, як побачимо далі, взагалі проти України.

Але Довженко наче не помічав справжньої загрози, що наближалася, і продовжував тягнутися до «гарної і розумної людини», як називав М. С. Хрущова у Щоденнику. Завершивши сценарій майбутнього фільму «Україна в огні», він у кінці серпня 1943 р. прочитав його Хрущову, якому твір, за його словами, «дуже сподобався». У «досить довгій і приємній» бесіді Хрущов навіть запропонував видати сценарій російською та українською мовами, окремою книжкою⁶.

М. Т. Рильський розповідав своєму синові Богдану, що Довженко під час читання сценарію не без вагання запитав Микиту Сергійовича: «Може, слід згладити деякі кути?» На що той відповів: «Навпаки, слід загострити»⁷. Цей ніби побіжний обмін репліками мав несподівані наслідки. Як згадував присутній на прийомі у Сталіна 31 січня 1944 р. М. Рильський, «вождь», впритул присунувшись до Довженка, запитав його про сценарій, і це якось дивно перегукувалося з наведеною вище розмовою Олександра Петровича з Хрущовим. Сталін прямо запитав, чи підтримував його хтось, чи відзначав, що сценарій гарний і гостро написаний. Довженко заперечив, а присутній тут же Хрущов промовчав⁸.

Під час згаданого читання сценарію майбутнього фільму «Україна в огні» в кінці серпня 1943 р. сталася досить-таки загадкова подія, про яку розповів автору присутній при тому колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ В. С. Костенко. Коли читання сценарію було закінчено, Хрущов запросив присутніх на вечерю. А після вечері виявилось, що примірник рукопису сценарію зник. Знайти його так і не вдалося.

3 листопада 1943 р.— нова зустріч Довженка з Хрущовим, який прийняв Олександра Петровича «радо й привітно». Довженко поскаржився, що «блюстителі партійних чеснот, чистоплюї і перевиконавці завдань» бояться друкувати сценарій «Україна в огні» через те, що в ньому є критичні місця. У відповідь на це М. Хрущов дав згоду видрукувати сценарій «цілком і негайно»⁹.

Наступні події розгорталися стрімко й зі згубними для Довженка наслідками. 26 листопада 1943 р. стала відомою «тяжка новина»: кіноповість «Україна в огні» не сподобалася Сталіну, і він заборонив ставити її й друкувати. Мотив цього рішення Олександр Петрович зразу ж збагнув: потрібна не правда про війну, про народ і його бідкування, потрібен панегірик¹⁰.

28 листопада Довженко зателефонував Хрущову, сподіваючись, очевидно, на підтримку в ситуації, що склалася навколо його твору. Відповідь Хрущова вразила його. Приголомшений, Олександр Петрович записав у Щоденнику: «Те, що я почув, і той тон, повний обурення і гніву, яким зі мною було говорено, і ті звинувачення, котрі мені були пред'явлені Микитою Сергійовичем, остаточно пригнобили і прибили мене. Виявляється, я ошукав Микиту Сергійовича, я написав в «Україні в огні» щось вороже нашому народу, партії і уряду, яких я обурив своїми брутальними ворожими випадками»¹¹.

Отже, безсумнівним є те, що точка зору М. С. Хрущова зазнала докорінних змін під впливом якоїсь надзвичайної обставини. З найбільшою ймовірністю можна припустити, що цією «обставиною» було рішення Сталіна щодо сценарію «Україна в огні». Та залишаються інші запитання. Хто вкрав примірник рукопису довженкового сценарію? Хто поінформував Сталіна про новий «ідейно хибний» твір О. Довженка, настроївши його проти сценарію? Правди ми, мабуть, ніколи вже не дізнаємося. Але хто б не був інформатором «вождя» у цій справі, най-

гірше повівся тут Хрущов, роль якого щодо митця була дворушницькою, згубливою.

Десять місяць Олександр Петрович зустрівся з Хрущовим. Спробував з'ясувати відносини. Але позиція Микити Сергійовича була ще більш нетерпимою. Про враження від цієї зустрічі дізнаємося знову ж таки зі Щоденника. Ось запис за 3 січня 1944 р.: «Сьогодні був у М. С. Х. Тяжке побачення, і зараз ось уже минуло дві години, ще не пройшло гнітюче бажання вмерти, аби не жити, не відчувати жорстокості людської. Се ніби був не М. С., і я був ніби не я... Був холодний, безжалісний небожитель, суддя і — винуватий, аморальний злочинець і ворог народу, себто я... На прощання Хрущов пригрозив: «Ми ще повернемося до розгляду вашого твору. Цього ми так не залишимо...» «З цим почуттям загубленого життя і пішов я від М. С.»¹². Дуже скоро виявилось, що погроза Хрущова, як і передчуття Довженка, не були марними.

І тут слід знову звернутися до події, що сталася 31 січня 1944 р. і мала кульмінаційне значення у «справі Довженка». У той сумний для Олександра Петровича та й взагалі для української культури день на прийом до Сталіна було запрошено групу українських письменників разом з Довженком. Відбувся розгляд «справи Довженка», схожий на засідання військового трибуналу, де обвинувачем виступав сам «великий вождь». Як уже згадувалося, довгі десятиліття ця екстраординарна подія — прийом самим Сталіним у Кремлі українських партійних і державних діячів, а також літераторів — замовчувалася, як і взагалі вся «справа».

Нещодавно знайдено нові документи, що проливають додаткове світло на неї. Насамперед, тут слід згадати протокольний запис з грифом «Таємно», що має назву «Про відвідини товариша Сталіна 30 січня 1944 р. делегацією у складі тт. Коротченка Д. С., Корнійця Л. Р., Сгарченка В. Ф., Богомольця О. О., Гречухи М. С., Бажана М. П., Корнійчука О. Є., Рильського М. Т., Довженка О. П.». У цьому документі, як бачимо, йдеться не про засідання політбюро, а про «відвідини Сталіна» вказаними діячами. В текст вкралася неточність у датуванні цієї події — помилково названо 30, а не 31 січня.

Ось зміст цього документа у перекладі на українську мову:

«Прийом відбувся о 21.00 30 січня 1944 року. У товариша Сталіна були присутні тт. Молотов В. М., Маленков Г. М., Берія Л. П., Мікоян А. І., Хрущов М. С., Щербаков О. С.

На столі у товариша Сталіна лежала книга-сценарій Довженка «Україна в огні» із загорнутими куточками.

Після привітання товариш Сталін сказав, що Ваш сценарій «Україна в огні» не може бути пропущений. Спочатку думали критику на сценарій опублікувати у пресі, та пожаліли автора. У Вашій книзі (так у документі.— М. К.) висунуто чималу кількість положень, де прямо намагаєтесь ревізувати ленінізм. Характерним є те, що у більшості випадків або майже завжди сценарії пишуться без передмови, однак Ваш сценарій написано з передмовою.

Перш ніж говорити про передмову, необхідно сказати про всю книгу. Сценарій «Україна в огні» — це намагання ревізувати ленінізм, це вилазки проти нашої партії, проти радянської влади, проти колгоспного селянства, проти нашої національної політики. Книга відбиває ворожу ієологію автора. Ворожі вихватки пересипано по всій книзі. Це не помилки у автора, це не так, наприклад, як людина йшла зі своїми думками, але отримала необхідні дані або матеріал і прийшла у своїх висновках до невірних результатів. Це просто ворожа вихватка, що має своєю метою ревізувати ленінізм.

Що автор дуже озлоблений, свідчать такі факти: характерно, що жодного позитивного героя немає у сценарії. Невже так би було, якби у нас в установах і в армії були всі люди з такими наскрізь негатив-

ними властивостями, хіба ми могли б мати таку армію і такий тил, хіба могли б самі вистояти проти такого сильного ворога, вести під час війни так господарство й здобувати такі перемоги.

Звернемося до передмови автора. Ось що він пише: «Нехай вибагливий (так у тексті, очевидно, правильно: вибагливий.— М. К.) читач, мій сучасник і друг не нарікає, коли вирощене мною невелике дерево ще не цілком гіллясте, коли багато гілок тільки відчувається, не встигнувши ще вирости. В моїй свідомості все тут написане — тільки прозора основа великої майбутньої книги боротьби українського народу за визволення з-під гітлеризму».

Що це таке — вирощене, ще не зовсім розвинуте молоде дерево. Це й є платформа, спрямована проти ленінізму і викладена автором у книзі.

Це підтверджується і наступним викладом передмови: «Якщо внаслідок гостроти моїх переживань, сумнівів чи помилок серця які-будь (очевидно: будь-які.— М. К.) міркування мої виявляться несвоечасними чи занадто гіркими, чи не досить урівноваженими іншими міркуваннями, то це, можливо, так і є».

— Я вже говорив, що ворожі вихватки пересипано по всій книзі. Ви послухайте, як автором зображені в його книзі радянські люди. Він вивів тип радянського працівника — голову сільради з негативними властивостями, вивів дурня, ледаря, неробу. Причому цього неробу, дурня, за словами автора, партія поставила.

А ось інший тип, виведений автором, тип радянської людини — командира, котрий кидає поранених людей, рятуючи себе на вантажній машині.

Тут він виступає прямо проти радянських людей.

Далі товариш Сталін зупинився на виступі автора проти класової боротьби, говорячи: «А ось я вам зачитаю місце із сценарію, котре характеризує ставлення автора до класової боротьби».

— «Іди ти під три чорти з твоєю боротьбою,— сказав Запорожець».

— Він збожеволів перед смертю,— сказав партизанам Гулак».

— А по-моєму, ви показалися, позивали до класової боротьби, як п'яниця до самогону. Ой, приведе вона нас до загибелі. Вбивайте, прошу вас, вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдайте чистоту лінії.— Терпка гіркота і біль почувлись у голосі батька п'яти синів».

— Тут автор озлоблено виступає проти класової боротьби...»¹³. На цьому текст документа уривається.

Після кремлівської «теоретичної розбірки» було зроблено, за заведеним у ті часи порядком, відповідні «організаційні висновки». О. П. Довженка за «грубі політичні помилки антиленінського характеру» вивели зі складу Всеслов'янського антифашистського комітету, з Комітету по сталінських преміях, з Надзвичайної державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, з редколегії громадсько-політичного і літературного журналу «Україна» (органу Спілки письменників України). Крім того, ще раніше, як зазначалося, його було увільнено від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії художніх фільмів¹⁴. У центральному теоретичному органі ЦК ВКП(б) журналі «Большевик» (1944, № 3—4) опубліковано реєстр «помилки» Олександра Довженка з відповідними коментарями і набором хльостких ярликів. Усі ці звинувачення продубльовано постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про Довженка О. П.» від 8 лютого 1944 р., підписаною М. С. Хрущовим.

Про настрої О. П. Довженка у ті пекельні для нього дні свідчать записи у Щоденнику. Наприклад, такий: «За любов до України,— писав Олександр Петрович,— мені мало не одрізали голову, піддавши остракізму, великі вожді і малі їх слуги — українські недобитки, убогі у великих і малих чинах»¹⁵.

Парадокс полягав у тому, що саме позапартійний Довженко за своїми ідейними і політичними переконаннями якнайменше відповідав сталінсько-хрущовським кондиціям «антирадянщика». «Не буржуазний я і не націоналіст,— писав Олександр Петрович.— І нічого, крім добра, щастя і перемоги, не бажав і руському народу, і партії, і Сталіну і братерство народів вважав і вважаю своїм ідеалом... Я патріот Радянського Союзу і комуніст, хоча й недосконалий»¹⁶.

І дійсно, не тільки вся, так би мовити, офіційна творчість, а й внутрішній світ О. Довженка дають цілковиті підстави для однозначного тлумачення його світогляду як комуністичного, інтернаціоналістського, але не обскурантистського штибу. У своєму «альтер его» — Щоденнику Олександр Петрович не тільки багаторазово зрікається самого поняття «український націоналізм», а й таврує його з несамовитістю й безапеляційністю, на які тільки був здатний. За 20 днів до фатального «прийому» у Кремлі Довженко пише: «Український націоналістичний фанатизм носить по світу, як скажений рій розігнаних бджіл, дурних і роздратованих через нездійснення інстинкту. Утрачений розум і загублене сумління, розпродане на житейських торжищах, ненависть застаріла до всього світу і розчарування, і почування своєї другорядності неприкаяних покидьків світу, і цілковита залежність від найлегшого подиху чи коливання міжнародних кон'юктур, мінливих і зрадливих, як марево, утворили протягом чверті століття на земній кулі особливу, неповторну постать українського авантюриста — фаната ідеї «суверенної України»¹⁷.

І ось такого загалом ортодоксального, хоча й безпартійного, трохи чудного й вільномислячого митця зроблено моделлю грішника, який навіть не заслуговує на відпущення гріхів (от, мовляв, так буде з усіма, хто піде проти партійної лінії).

Необхідно з'ясувати, у чому все ж таки справжнє підґрунтя «справи Довженка»? Чому партійним вождям закортіло саме у розпал війни, коли фашистськими військами ще було окуповано половину території України, всю Білорусію, коли народ величезної країни, обливаючись кров'ю і потом у ратній і трудовій борні, ще тільки мріяв про перемогу над лютим і дужим ворогом, влаштувати галасливий ідеологічно-пропагандистський спектакль, зіграний, втім, в основному силами українського політичного театру? Втягнення у гру самого «хазяїна» свідчить про те, що хоч і стріляли в Довженка, та цілили набагато далі. І з цього погляду справа виглядає значно серйознішою, ніж це досі уявлялося.

Спробуємо реконструювати політичну ситуацію з тим, щоб виявити справжні джерела «справи Довженка».

Перемоги Червоної армії на фронтах і масове вигнання фашистів з радянської території супроводжувалися новим піднесенням патріотизму народу, певним зміцненням громадянських почуттів, гідності, самоповаги, готовності до незалежних суджень, політичного самовиявлення. А ознайомлення з життям народів Європи на більш пізньому етапі війни створювало нову морально-психологічну ситуацію — альтернативу ідеологічній монополії партії, яка дещо ослабнула через незалежні від неї причини.

Ці новонабуті мислячою частиною суспільства риси вступали у суперечність з пануючою в усіх сферах життя народу, у тому числі духовній, командно-адміністративною системою і супутнім їй бездумно-беззаперечним підкоренням кожного громадянина бюрократичним інстанціям, упованням на мудрість та безапеляційну правоту «вождя і вчителя». Словом, на фоні воєнних перемог виникла загроза захитати «свята святих» системи — ідеологічну монополію партії. Треба наголосити, що партійна олігархія зразу ж відчула можливість змін ідеологічної обстановки у суспільстві.

В умовах порушення балансу в стані умів, можливості непідконт-

рольного формування вільнодумства у середовищі художньої інтелігенції, що виходило за рамки конформізму, наростала протидія цим процесам. Вона набрала своєрідних форм, коли неканонізоване розкриття патріотичної теми тлумачилося пильними охоронцями ієологічних канонів як націоналізм, а нестандартна подача інтернаціоналістських сюжетів — як космополітизм.

Дедалі більшого поширення дістав метод навішування ярликів «безідейності», «формалізму», «антинародності» тощо. І вже у розпал війни сталінське керівництво прийшло до висновку про необхідність негайного наведення «порядку» в стані умів, аж до оголошення вирішального бою будь-яким хитанням і ухилам, «вправлення мозгів» (за виразом Берії) інтелігентам, які відбилися від рук.

Довготривала надзвичайна ситуація, породжена війною з Німеччиною, сколихнула все радянське суспільство, оголила його політично-соціальний нерв. Вона поставила Сталіна та його оточення перед необхідністю зміни з тактичних міркувань пропагандистських пріоритетів. Розуміючи, що основною силою, яка може врятувати країну від поразки, є російський народ, «вождь» зробив ставку на випробуваний засіб — російський патріотизм. «Звідси ж, — пише А. Авторханов, — і зовсім новий етап у національній політиці партії». Стара політика боротьби з «великоруським шовінізмом визначається пройденим етапом, а боротьба з місцевим націоналізмом оголошується актуальним і перманентним завданням партії»¹⁸.

Ознаки змін у пріоритетах національної політики і пропаганди ВКП(б) з'явилися ще в кінці 1941 р. А в 1942 р. ці зміни поширилися на кадрові питання. Нещодавно було опубліковано доповідну записку управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) від 17 серпня 1942 р. «Про добір і висунення кадрів у мистецтві», підписану начальником управління Г. Ф. Александровим. У ній вперше за роки радянської влади наголошувалося на засиллі «іногородців» у цій галузі культури, підкреслювалася необхідність оновлення керівних кадрів в установах мистецтва, виховання та висунення на ці посади митців російської національності¹⁹.

Невипадково після «розбірки», влаштованої у Кремлі над О. Довженком і його кіноповістю, Г. Александров обрушився з нищівною критикою на митця за те, що він нібито «по-наклепницькому» твердив про неправильне виховання партією народу в довоєнний час. Провідний партійний ідеолог заявив, що не хоче розглядати сценарій Довженка «як твір радянської літератури»²⁰. У ті ж дні у Москві відбувся пленум Спілки радянських письменників. «Героєм» його став Олександр Довженко, якому, треба ж таке, приділив свою безцінну увагу сам Сталін.

У тактичній переорієнтації політичних та пропагандистських координат цілком природним є загострення інтересу партійних вождів та ідеологів до інакомислячих інтелігентів, зокрема таких авторитетних, як О. П. Довженко.

В. С. Костенко, який тісно спілкувався під час війни із Довженком, і з Хрущовим, вважає, що хмари над Олександром Петровичем, можливо, почали згущатися ще й через таку обставину. З другої половини 1942 р. у колах, близьких до Хрущова, стала поширюватися чутка, що Сталін, який поважав О. П. Довженка, збирається рекомендувати його на посаду голови президії Верховної Ради УРСР, як до того на високі посади були вже висунуті відомі діячі культури: М. Бажан — заступником голови раднаркому республіки, П. Тичина — наркомом освіти, О. Корнійчук — наркомом закордонних справ.

Звістка про можливе призначення Довженка на одну з найвищих посад у республіці викликала негативну реакцію Хрущова, який дуже вже програвав на фоні незалежно мислячого, інтелігентного і принципового громадського діяча. Набагато зручніше було мати справу з такою невизначною посередністю, як М. С. Гречуха, якого легко було піді-

м'яти під себе. Мимохіть спадає на думку: чи не став хитромудрий і далекоглядний Хрущов, «вирахувавши» Довженка, вже з 1942 р. «приміряти» його на роль «українського націоналіста й русофоба», підставляючи під караючу десницю «великого вождя».

Сталінська шовіністична кампанія мала одну суттєву рису: вона була спрямована тільки проти України і в інших республіках не провадилася. Не буде, очевидно, великим перебільшенням припустити, що в політичні розрахунки партійної олігархії не входило посилення ролі та й взагалі популярності України в Європі й усьому світі, що фактично сталося завдяки незмірним втратам і звитязі українського народу (до речі, влучно про це сказав О. П. Довженко: «Навколо української проблеми зараз точиться добра половина усєї світової війни»). Адже Україну «вождь народів» вважав ненадійним регіоном, а українців — мало не зрадниками. Як визначає М. С. Хрущов у своїх мемуарах, Сталін вважав неблагополучним становище і на ідеологічному фронті України.

Саме антиукраїнська спрямованість дискредитації Довженка підтвердилася дуже скоро після «генеральної розбірки» у Кремлі. У ЦК КП(б)У було проведено наради літераторів, композиторів, художників, істориків, працівників преси, пропагандистів. Формально такі наради ставили метою обговорення завдань інтелігенції на визволеній території, але насправді в центрі їх була «справа Довженка». І хоч на факті прийому у Сталіна не акцентувалося, про нього знали всі учасники нарад, навколо цієї теми точилися кулуарні розмови.

Тон на цих нарадах задавав Хрущов. Його промови вилучено зі стенограм, однак з контексту видно, як партійний керівник України енергійно наголошував на тому, що фашизм, зазнавши воєнної поразки, продовжує «підривну роботу на ідеологічному фронті». Цю думку на всі лади переспівували й інші партійні ідеологи. Так, Д. З. Мануїльський на одній з нарад у ЦК КП(б)У підкреслював: «Щоб не створити у населення враження, що все закінчено, треба, щоб статті (в газетах.— М. К.) відмічали, що це історична перемога радянських народів, але не треба розмагнічуватися. Слід відмічати, що зі стратегічного боку ми закінчили війну, а тепер треба закріпити ці досягнення»²¹.

Ще більш чітко ця думка звучала у виступі секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди К. З. Литвина на нараді у березні 1944 р. Ворог, сказав він, перебуваючи на нашій території, не сидів, склавши руки, а проводив антирадянську пропаганду в масах народу, і неправильно було б недооцінювати це²². «В останній час ми маємо вказівки на ряд неправильних положень окремих представників української інтелігенції. Ви читали недавно у «Большевику» критику на сценарій Довженка «Україна в огні»²³.

М. С. Хрущов ці наради відвідував не завжди. Але його «вказівний перст» незримо був присутній на них. Партійні функціонери всіляко підкреслювали якесь особливе ставлення Микити Сергійовича до української культури та її діячів, прямо таки «батьківське піклування» про них. Так, директор Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка І. Компанієць принагідно завжди наголошував: «Микита Сергійович постійно займається питаннями мистецтва»²⁴. Чим нерідко закінчувалося це патрунування, дізнаємося з виступу К. З. Литвина на одній з нарад. Ворошиловградський обком партії просив в офіційному поданні дозволити відкрити театр музкомедії. «Я доповів про це Микиті Сергійовичу, і він сказав, що музкомедія дуже легкий жанр, і без неї можна обійтись. А у нас виходить, що цим жанром дуже захоплюються»²⁵. Як кажуть, коментарі зайві.

Саме сталінсько-хрущовські настанови було закладено у підґрунтя заходів по розвінчанню та дискредитації Довженка. При цьому до «основоположних» звинувачень — «ревiзiя ленинiзму», «войовничий нацiоналiзм», «наклепи на соцiалiстичний лад», «наскоки на партiю», «накле-

пи на народ» — на кожній черговій партійній нараді на «відщепенця» навішували все нові ярлики, загострюючи і нагнітаючи атмосферу.

Певну роль у цій генезній справі відіграв секретар ЦК з пропаганди К. З. Литвин. На республіканських нарадах з пропаганди у березні й вересні 1944 р. він, зауваживши, що сценарій «Україна в огні» не опублікований, але знаходився у редакції і там був забракований, виклав бачення «гріхів» О. П. Довженка українським партійним істеблішментом. Насамперед К. З. Литвина обурило, що автор, мовляв, «вивів тип радянського працівника — голову сільської ради із суціль негативними рисами, вивів дурника, ледаря, неробу, причому цього неробу, ледаря, дурня, за словами автора, поставила партія»²⁶. Звинувачуючи Довженка в тому, що він «злісно виступає проти класової боротьби», Литвин наводить цитату із сценарію: «А по-моєму, ви сказилися, позвали до класової боротьби, як п'яниці до самогону. Ой приведе вона вас до загибелі»²⁷. Видаючи ці слова одного з героїв сценарію за переконання автора, він коментує: Довженко вважає, що вже не час говорити про класову боротьбу, що ця боротьба нині може заподіяти тільки шкоду, бо вона розпалюватиме антагонізм всередині народу, а народ повинен бути єдиним. Партійного ідеолога обурило, що автор «у колгоспному ладі помітив одні труднощі. Він не бачить, що колгоспний лад дав нову людину, підніс на небачену височінь нашу жінку, життя нашого села... Довженко не зрозумів нічого у подіях, що розгорнулися в результаті Вітчизняної війни, зробив спробу пояснити зовсім по-іншому ті явища або події, котрі є результатом Вітчизняної війни»²⁸.

На вказаній нараді К. З. Литвин уперше звернув увагу присутніх на неадекватну реакцію багатьох колег Довженка по перу на ту нищівну оцінку, яку дало сценарію партійне керівництво. «Чи зустрів Довженко сувору критику з боку тих товаришів, з котрими він ділився своїми думками? Ні, не зустрів,— незадоволено відзначив секретар ЦК.— Вони поставилися до оцінки сценарію з великим подивом, не розуміючи або не бажаючи зрозуміти основного змісту критики. У цьому є небезпека»²⁹.

І все ж партійно-ідеологічні налігачі спрацювали безвідмовно й цього разу. Звинувачення, виголошені з високих трибун на адресу О. Довженка, підхоплювалися на місцях партфункціонерами, ентузіастами боротьби за «ідейну чистоту радянського суспільства», передусім у середовищі творчої інтелігенції. У березні 1944 р. відбулися збори письменників, а в червні того ж року — пленум Спілки письменників, присвячені «справі Довженка». Серед доступних віднині дослідникам архівних документів збереглися службові інформації про ці події, складені І. Д. Золотоверхим — відповідальним працівником ЦК КП(б)У, куратором СРПУ.

Документи свідчать про розгубленість і тривогу, що охопили творчу інтелігенцію у зв'язку з черговою кампанією «загвинчування гайок», і неоднозначне реагування на це різних заангажованих осіб. На зборах 12 березня коротке повідомлення про зустріч зі Сталіним і пленум Спілки радянських письменників СРСР зробив М. Т. Рильський — на той час відповідальний секретар Спілки радянських письменників України. Оцінку цього виступу знаходимо у службових інформаціях Золотоверхого. «Доповідь Рильського належно підготовленою не була, робила враження експромту. Про зустріч з товаришем Сталіним доповідач розповів неповно і уривчасто, глибокої власної критики поглядів Довженка не дав. Мало і слабо було сказано тов. Рильським, як керівником Спілки, про ті висновки, які повинні зробити працівники української літератури і мистецтва з повчального прикладу Довженка, про піднесення більшовицької пильності щодо ворожих вилазок»³⁰.

Та на зборах були присутні й «більш надійні» товариші. Документи розповідають: «Тов. Бажан докладно зупинився на критиці кричущих викривлень Довженком нашої дійсності... Гострим і гнівним був виступ

тов. Корнійчука. З обуренням говорячи про наклепи Довженка, він підкреслив, що Довженко написав наскрізь ворожий нашому ладові твір. Тов. Корнійчук спрямував вогонь критики проти «мовчальників» і «напівмовчальників», які є ще в Спілці письменників. Він вимагав створення справжньої партійної, більшовицької атмосфери в Спілці³¹. Скидається на те, що дехто на знищенні Олександра Довженка намагався зробити кар'єру. І робив. Занадто вже наголошував І. Золотоверхий на «ідейно зрілих» виступах О. Корнійчука, О. Копиленка, Л. Новиченка, Я. Городського, П. Тичини, Д. Гофштейна (останній був через кілька років репресований як війовничий «космополіт» і загинув у ГУЛАГу), які говорили, що Довженко завжди відзначався «надзвичайним зазнайством, політичною претензійністю», що він «протиставляв себе всій радянській громадськості»³².

Ще більш суворої критики зазнав О. Довженко на пленумі СРПУ у червні 1944 р., що пройшов, як підкреслюється у довідці Золотоверхого, «дружно, організовано і на високому рівні». «Справа Довженка» була в центрі роботи пленуму. З промовою виступив М. С. Хрущов (як і в інших подібних випадках, стенограми цього виступу немає). Його поява і виступ на пленумі дали підставу деяким ідейно витриманим літераторам говорити, що Микита Сергійович любить письменників, любить українську літературу, і це окрилює всіх надією і великими перспективами³³.

Однак, як і на березневих зборах письменників, справжньої згуртованості літераторів навколо партійного лідера у ставленні до Довженка не було. Із занепокоєнням І. Д. Золотоверхий інформував ЦК: «Критика Довженка не знайшла широкого відбиття у виступах письменників. Навіть доповідач (Рильський) намагався пом'якшити його помилки... Відчувається, що багатьом неясний націоналістичний і антинародний зміст творів Довженка»³⁴.

З огляду на стриманість загалом письменницького середовища у звинуваченні Довженка тиск партійних ідеологів посилювався, критика на його адресу ставала дедалі дошкульнішою. І ось уже опального митця на пленумі названо «хибною плямою на тілі української літератури», а «зриви» в його творчості — спробою «узагальнити життєвий процес на прикладах негативних явищ, пошуками цих «негативних явищ для пояснення ними самого життя»³⁵.

На пленумі Спілки українських письменників у червні 1944 р. виявилися переконливі ознаки того, що «справа Довженка» починає іррадіювати. В її згубне тяжіння, як того, власне, і добивалися організатори, потрапляли й інші непокірні письменники, на яких давно вже «поклали око» партійні куратори творчих спілок. На червневому пленумі, а також після нього критики за «ідейно хибні» твори зазнали Ю. Яновський, І. Ле, П. Карманський, В. Собко, Н. Рибак, І. Пільгук, Є. Кирилюк та інші «неслухи».

Кілька років тривала зловна й галаслива антидовженківська кампанія, поступово переростаючи, з одного боку, у гоніння за «націоналізм» Володимира Сосюри, Максима Рильського, Юрія Яновського, Івана Сенченка та інших, а, з другого, — у цькування т. зв. безрідних космополітів. Реєстр літераторів та митців, які «піддалися впливам буржуазно-націоналістичної ідеології», значно розширився, однак, як і раніше, його відкривало ім'я О. П. Довженка.

Олександр Петрович глибоко переживав незаслужену кривду. «Мене вбила ненависть і зло великих якраз у момент їх малості»³⁶, — писав він у Щоденнику. Але, зрештою, Довженко зрозумів, що мимохіть виявився втягнутим у складні, небезпечні і не зовсім зрозумілі йому політичні ігрища, що став жертвою якихось могутніх сил, уособлених в Сталіні і Хрущові.

Відповідних змін зазнають і характеристики, які дає Довженко своїм учорашнім опікунам. І якщо в 1943 р. Олександр Петрович ще

зберігає ілюзію, що сценарій і його самого, кінець кінцем, порятує «рука Сталіна» (адже через секретаря ЦК ВКП(б) йому передано особисту подяку «самого» за оповідання «Ніч перед боєм»), то в липні 1945 р. він записує у Щоденник: «Чого зрадив великий ген-ус (тобто, генералісимум Сталін, якому це воїнське звання було присвоєно якраз напередодні.— М. К.), що саме так сталося зі мною???»³⁷.

Що ж до Хрущова, то про цілковите розчарування в ньому свідчать суїдливо-нищівні характеристики, які знаходимо у тому ж Щоденнику: «Великий геній людства» Микита Хрущов проявив «у відношенні до мене низькопробну нечесність маленької людини», або таке: «Криво-духість хитренького Хрущова»³⁸.

Щоденникові записи стають дедалі тривожнішими. Вакханалія, що розігралася навколо імені Довженка та його кіноповісті, викликала у змученого митця почуття звичайного людського страху перед всемогутнім Хрущовим, який не звик зупинятися на півдорозі, караючи «ворогів народу». «...Якусь велику біду готує мені Микита Сергійович,— пише Олександр Петрович у Щоденнику 16 жовтня 1945 р.— Очевидно, їм треба для чогось знищити мене»³⁹. Остаточо зрозумівши справжнє ставлення Хрущова і його ставлення до себе, Довженко не раз повертається до гірких роздумів про роль цієї людини у своїй долі. 5 квітня 1956 р. він пише у Щоденнику: «Живий мрець з волі Микити Хрущова і його гайдуків, куди ж я виплачу свої сльози?»⁴⁰. Так безжальний Молох мимохідь розчавив чергову свою жертву. Зломивши морально і фізично, вкоротив, зрештою, віку одному з найвидатніших людей країни.

Ця вже призабута сумна історія зберігає і сьогодні повчальний потенціал. Вона дає нагоду зблизька розгледіти водночас дві несучі опори тоталітарної системи — сферу ідеології і сферу національних відносин, показати методи та форми реалізації настанов можновладців щодо інакомислячої інтелігенції.

¹ Довженко Олександр. Україна в огні. Кіноповість; Щоденник. К., 1990.— С. 145.

² Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 24—25; спр. 685; арк. 6, 26.

³ Там же, спр. 685, арк. 82.

⁴ Там же, оп. 70, спр. 66, арк. 34—35.

⁵ Там же, спр. 52, арк. 36.

⁶ Довженко Олександр. Назв. праця.— С. 221.

⁷ Літературна Україна.— 1990.— 4 січня.

⁸ Там же.

⁹ Довженко Олександр. Назв. праця.— С. 223.

¹⁰ Там же.— С. 226.

¹¹ Там же.— С. 228.

¹² Там же.— С. 250.

¹³ Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 70, спр. 282, арк. 200—203.

¹⁴ Там же, оп. 145, спр. 341, арк. 34.

¹⁵ Довженко Олександр. Назв. праця.— С. 269.

¹⁶ Там же.— С. 258, 269.

¹⁷ Там же.— С. 252.

¹⁸ Авторханов Абдурахман. Империя Кремля. Минск—Москва.— 1991.— С. 43.

¹⁹ Родина.— 1991.— № 6—7.— С. 74.

²⁰ Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 30, спр. 84, арк. 92.

²¹ Там же, оп. 70, спр. 306, арк. 6—7.

²² Там же, спр. 200, арк. 78.

²³ Там же, арк. 81.

²⁴ Там же, спр. 319, арк. 49.

²⁵ Там же, арк. 55.

²⁶ Там же, спр. 200, арк. 86.

²⁷ Там же, арк. 87.

²⁸ Там же, спр. 885, арк. 58—60.

²⁹ Там же, спр. 200, арк. 87.

³⁰ Там же, спр. 43, арк. 174—176.

³¹ Там же, арк. 176.

³² Там же.

³³ Там же, арк. 151—152.

³⁴ Там же, арк. 148—151.

³⁵ Там же, арк. 140.

³⁶ Довженко Олександр. Назв. праця.— С. 266.

³⁷ Там же.— С. 274.

³⁸ Там же.— С. 274, 277.

³⁹ Там же.— С. 290.

⁴⁰ Там же.— С. 324.

С. А. Лепявко (Чернігів)

Повстання К. Косинського (1591—1593 рр.)

Мета даної статті — якомога докладніше висвітлити перебіг подій першого козацького повстання. Історіографія з цієї проблеми, на перший погляд, досить значна, адже згадки про повстання під проводом Криштофа Косинського зустрічаються в усіх узагальнюючих працях з історії України. Однак при ближчому розгляді виявляється дещо парадоксальна ситуація — цей рух практично ніколи (за єдиним винятком³¹) не був предметом спеціальних наукових студій. Події 1591—1596 років діставали більш-менш повне відображення у контексті історії козащини або історії України польської доби. Найбільш ґрунтовно це питання висвітлено у працях Ф. Николайчика і В. Доманицького, а також у відповідних розділах творів Д. Яворницького і М. Грушевського².

Досить поважний проміжок часу, що минув відтоді, робить очевидною потребу повернутися до вивчення історії повстання Косинського і козацьких війн * кінця XVI ст. в цілому. До того ж, з'явився ряд нових документів, виявлених сучасними українськими істориками (Ю. Мициком³, П. М. Кулаковським ** та автором статті). На жаль, їх не так багато, як хотілося б, особливо у порівнянні із знахідками документальних матеріалів щодо подій 1594—1596 років. Крім того, і хронологічно наявні документи розміщені дуже нерівномірно. Це дає можливість докладніше спинитися лише на окремих сюжетах повстання Косинського.

Одним з найважливіших питань концептуального характеру, пов'язаних з козацькими повстаннями кінця XVI ст., є з'ясування їхніх причин. Різні історіографічні школи особливо виділяли серед них релігійний фактор — боротьбу за православ'я проти унії й католицизму (українська історіографія XVII — першої половини XIX ст.), становий конфлікт — несумісність общинного ладу козацтва з державним устроєм Речі Посполитої (В. Антонович, М. Костомаров, Ф. Николайчик), соціально-класові мотиви (П. Куліш, Д. Яворницький, В. Доманицький, радянська історіографія). Автор поділяє думку, що перші козацькі війни були викликані двома групами причин. Одна з них — станові, пов'язані з внутрішнім розвитком самого козацтва, а друга, яка мала загальноукраїнський характер — це зміна суспільно-політичної і соціально-економічної ситуації в Україні у зв'язку з процесом другого закріпачення селянства і Люблінською унією 1569 року. В цілому можна погодитись із загальноприйнятим трактуванням другої групи причин, тому спинятися на них окремо немає потреби. Зазначимо тільки, що нещодавно в радянській історіографії друге закріпачення селянства, характерне для всієї Східної Європи, нерідко видавалося за наслідки Люблінської унії, що не зовсім вірно. Насправді вона лише прискорила темпи соціально-економічної еволюції українського суспільства, не змі-